

**TƏDRİS PROSESİNDƏ
İQTİSADİYYAT ELMİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI**

K.A.SARIYEV
sariyevkutais931@gmail.com

Müasir mərhələdə iqtisadiyyatın inkişafında sürətlə baş verən dəyişikliklər iqtisadiyyat fənninin tədrisinə yeni metodoloji yanaşmaları və müxtəlif metodlardan istifadə olunmasını tələb edir. "İqtisadiyyat" fənnini tədris edərkən hər bir mövzuya aid materialın ümumi məzmununa diqqət yetirməli, metodoloji cəhətlər və prinsiplər nəzərə alınmalı və sualların izahında məntiqi ardıcılıq gözlənilməlidir. Bununla yanaşı mövzuları şərh edərkən hər bir suala aid olan klassik və neoklassik nəzəriyyələrdən istifadə olunmalı və statistik göstəricilər əsasında təhlil aparılmalıdır. İqtisadiyyat fənninin tədrisi zamanı onun həm nəzəri aspektləri, həm də praktiki cəhətləri tələbələrə çatdırılmalıdır. Bu elmin tədrisində praktiki istiqamətlərin daha da gücləndirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına mühüm töhfə vermiş olar.

Açar sözlər: iqtisad elminin metodologiyası, iqtisadiyyatın tarixi-genetik əsasları, iqtisad elminin predmetinə müxtəlif yanaşma, elektron dövlət və onun prioritetləri.

1. İqtisadiyyat elminin öyrənilməsinin tarixi-genetik və nəzəri aspektləri

İqtisadiyyat elmi fundamental elmlərdən biridir. Onun tarixi-genetik əsasını qədim dövrlər təşkil edir. Bu baxımdan tədris prosesində iqtisadiyyat elmi öyrənilərkən ilk növbədə onun haqqında iqtisadi ideyaların, iqtisadi anlayışların, iqtisadi fikirlərin və iqtisadi cərəyanların (məktəblərin) meydana gəlməsinin maddi, ilkin şərtlərinə diqqət yetirilməlidir. İlk iqtisadi fikirlər və ideyalar b.e.ə müxtəlif dövrlərdə Misirdə, Babilistanda, Yunanıstanda, Hindistanda, Çində, Qədim Şərqdə bir sıra mütəfəkkirlərin əsərlərində meydana gəlmişdir. Qədim dövrdə b.e.ə. XXII əsrdə "Heraklopol" çarının öz oğluna nəsiyyəti adlı əsərdə dövləti idarəetməyin və təsərrüfata rəhbərliyin qaydaları göstərilmişdir. Bu ölkədə b.e.ə. XVIII əsrdə çap olunmuş digər qiymətli əsər "İpuserin Kəlamları" adlanır. Bu əsərdə natural təsərrüfat münasibətlərinin dağılmasının və ölkənin müstəqilliyinin təmin edilməsinin qanunları müəyyən edilmişdir. Həmçinin əsərdə mülkiyyətə ciddi münasibət, borclanma, pul borcu və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Qədim Çində iqtisadi fikirlər b.e.ə. 551-479-cu ildə Konfutsiyanın adı ilə bağlıdır. O, sərvətin bərabər bölgüsü, kollektiv və xüsusi mülkiyyət, əməyin düzgün qiymətləndirilməsi, təhsil və maarifçiliyə daha çox üstünlük verilməsi məsələlərinə diqqət yetirmişdir.

B.e.ə. V-III əsrlərdə kollektiv müəliflər tərəfindən yazılmış "Quan Tszi" adlı əsərdə dövləti varlı etmək, əhalini razı salmaq, sərvətlərin bölüşdürülməsinə, güzəştli kreditlər verilməsi məsələlərinə üstünlük verilmişdir.

Qədim Hindistanda b.e.ə. IV-III əsrlərdə Kautiliya tərəfindən yazılmış "Artxaştra (Gəlirlər haqqında təlim)" əsəri xüsusi maraq doğurur. Əsərdə sərvətin əməkdən ibarət olması və onun bölgüsü, torpaqdan güzəştə istifadə olunması, mülkiyyət münasibətləri, mənfəətin bölüşdürülməsi və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, b.e.ə. Qədim Yunanıstanda antik dövrün filosofları Ksenofont və Aristotelin mühüm rolu olmuşdur. Aristotel (b.e.ə. 384-322)

ideal dövlət layihəsi və "Siyasət" adlı əsərində iqtisadiyyatın təməl prinsiplərini və onun qarşısında duran vəzifələri göstərmişdir. Aristotel öz əsərində ilk dəfə iqtisadiyyat anlayışını elmi dövriyyəyə daxil etmişdir. Aristotel iqtisadiyyatı "ev təsərrüfatını" idarəedən qanunlar haqqında elm olmasını göstərmişdir".

Aristotel iqtisadiyyata və Xremastistikaya dair iki aktual konsepsiyanı bir-birindən fərqləndirir. O, fəaliyyət sferalarının təbii (iqtisadi) və qeyri-təbii (xremetistika) sahələrə bölür. Təbii-iqtisadi sferaya əkinçilik, sənətkarlıq və xırda ticarət sahələrini aid edir, hansı ki, onlar insanların təsərrüfat fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Həmin sahələr əhalini zəruri yaşayış vasitələri ilə təmin edirlər.

İkinci sferaya isə varlanmaq məqsədini qarşıya qoymuş iri tacirlər, vasitəçilik və sələmçilik əməliyyatları ilə məşğul olanlar aiddir.

Orta əsrin iqtisadi fikirləri Şərqi bir sıra mütəfəkkirlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. İbn-Xəldun (1332-1406) "Müqəddimə" əsərində "Sosial fizika" adlı konsepsiyasında sivilizasiyanın artdığı şəraitdə maddi nemətlərin bolluğunun yaradılması, iqtisadi sistemin inkişaf mərhələləri irəli sürülmüşdür.

İqtisad elminin meydana gəlməsi və inkişafına dair qədim dövrün, klassik və neoklassiklərin elmi-nəzəri müddəalarından tədris prosesində ayrı-ayrı mövzularda istifadə etmək məqsəduyğundur. Xüsusilə mütəfəkkirlərin irəli sürdükləri iqtisadi ideyalar (fikirlər) metodoloji cəhətdən əsas götürməli və iqtisadiyyat fənninin tədrisində onlara xüsusi diqqət yetirilməlidir.

2. İqtisad elminin predmetinin müəyyən olunmasına dair müxtəlif baxışlar

İqtisad elminin predmetinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. O cümlədən ABŞ-ın, Qərbi Avropa, Türkiyə və Rusiyanın iqtisadçı alimlərinin dərsliklərində bu elmin predmeti müxtəlif məzmununda şərh olunur. Amerikanın və Qərbi Avropanın iqtisadçı-alimlərinin yazdıqları "Ekonomiks" dərsliyində onun predmetini belə müəyyən edirlər: "Resursların məhdudluğu şəraitində sonsuz tələbatların necə ödənilməsi yolları və vasitələri haqqında bir elmdir".

Əlbəttə, tədris prosesində bu tərif metodoloji cəhətdən geniş formada tələbələrə izah olunmalıdır. Türkiyə Respublikasının məşhur professoru Heydərbəş göstərmişdir ki, sonsuz tələbatın ödənilməsi insanlar tərəfindən fərdi qaydada tənzimlənməlidir. Yəni onlar az və ya çox miqdarda tələbatlarını öz rasionlarına uyğunlaşdırmalıdır. Bu fikir öz müsbət cəhətləri ilə seçilir və müəllim tədris prosesi zamanı tələbatların insan fəaliyyətində nə dərəcədə əhəmiyyətli olması tələbələrə izah olunmalıdır.

Müstəqil elm kimi iqtisadiyyat XVI əsrdən sonra, yəni kapitalizm quruluşu (bazar iqtisadiyyatı) qərarlaşdığı zaman meydana gəlmişdir. Fransız iqtisadçısı Antuan Monkreyen bu elmə ilk dəfə "siyasi iqtisad" adını vermişdir.

Kapitalist istehsal münasibətləri ən əvvəl ticarət sferasında qərarlaşmışdır və siyasi iqtisadın ilk cərəyanı merkantilizm adlandırılmışdır (italyanca – tacir, ticarət deməkdir. Tomas Men, Antuan Monkreyen və b.).

Kapital istehsal sferasına nüfuz etdikcə burjua ideoloqlarının iqtisadi baxışları dəyişmiş və klassik siyasi iqtisad məktəbinin daxilində spesifik cərəyan hesab olunan fiziokratlar (təbiətin hökmranlığı deməkdir) məktəbi meydana gəlmişdir (F.Kene, A.Türqo).

Nəhayət, tədqiqatın əsas obyektini istehsal hesab edən klassik siyasi iqtisad məktəbi meydana gəlmişdir (XVII – XIX əsrlərdə hakim iqtisadi təlim olmuş, görkəmli nümayəndələri -V.Petti, A.Smit, D.Rikardo və b.).

XIX əsrin ikinci yarısından sonra marjinalizm məktəbi meydana gəlmişdir. İqtisad elmində mikroiqtisadiyyat bölməsinin yaradılması məhz bu məktəbin nümayəndələrinin adı ilə bağlıdır (K.Menger, Bem-Baverk, F.Vizer, V.Cevons, L.Valras və b.).

XIX əsrin sonlarında marjinalizmin yerinə neoklassik nəzəriyyələr gəlir (A.Marşall, C.B.Klark, V.Pareto və b.).

XX əsrin əvvəllərində iqtisadçılar, xüsusilə ABŞ-ın iqtisadçı-alimləri iqtisadiyyatda güclənməkdə olan inhisarlaşma proseslərinin təhlilinə öz diqqətlərini artırmış və iqtisadiyyata sosial nəzarətin zəruriliyinə dair konsepsiyaları irəli sürmüşlər. Onların nəzəriyyəsi yeni bir məktəbin – sosial institusionalizmin əsasını qoymuş oldu (T.Veblen, C.Kommons, V.Mitçell və b.).

Bir qədər sonra azad rəqabət kapitalizmin inhisarçı kapitalizmə modifikasiyası nəticəsində natamam bazar problemlərinin tədqiqinə həsr olunmuş "İnhisarçı rəqabət" və "Natamam rəqabət" nəzəriyyələri meydana gəlmişdir (E.H.Çemberlin, C.Robinson).

1929-33-cü illər dünya iqtisadi böhranı iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsini, onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsini obyektiv zərurətə çevirdi. Bunun nəticəsində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi probleminə həsr olunmuş keynsçilik təlimi geniş yayılmağa başladı (C.M.Keyns, D.E.Hansen, S.Harris və b.).

Həmin dövrdə onun alternativini kimi, dövlətin iqtisadiyyata passiv müdaxilə tərəfdarları hesab olunan neoliberalizm cərəyanı da inkişaf etməyə başlamışdır. (V.Oyken, V.Ronke, A.Rostov, L.Mizes, M.Fridmen və b.)

XX əsrin ikinci yarısından etibarən öz mahiyyətinə görə müasir yeni keynsçilik və neoliberalizm nəzəriyyələrini özündə birləşdirən neoklassik sintez nəzəriyyələri meydana gəlmişdir (P.Samuelson, L.Erhard, V.Leontyev və b.).

"Siyasi iqtisad" fənni 1902-ci ildə məşhur ingillis iqtisadçısı A.Marşall tərəfindən Kembric Universitetində "Ekonomiks" adı altında tədris olunmuşdur.

Rusiyanın iqtisadçı-alimlərinin dərsliklərində iqtisadiyyat fənninin predmetini K.Marksın metodoloji müddəaları əsasında belə müəyyən edirlər. "İqtisadiyyat maddi və qeyri-maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı prosesində insanların iqtisadi davranışları haqqında bir elmdir. (Prof. Çepurin, Kselevoyn)

Hər bir müəllim tədris prosesində göstərilən təriflərin fərqli cəhətlərini metodoloji cəhətdən əsaslandırmaq və tələbələrə aşlmalıdır.

Vaxtilə F.Engels "Anti-dürinq" əsərində göstərmişdir: "Siyasi iqtisad istehsal və mübadiləni idarə edən qanunlar haqqında elmdir."

Bu tərif də P.Samuelsonun iqtisadiyyata verdiyi müfəssəl uyğunlaşır. P.Samuelson göstərmişdir: "İqtisadiyyat insanlar arasında mübadilə və pul sövdələşmələri ilə əlaqəli olan fəaliyyət növləri haqqında elmdir."

İqtisadiyyat elmi mikroiqtisadiyyat və makroiqtisadiyyat adı altında iki hissədən ibarət öyrənilir. Hər iki bölmə iqtisadi sistemin ilkin və yuxarı pilləsi kimi öyrənilir. 1929-33-cü illərdə "böyük durğunluq" dövründə dünya iqtisadiyyatında baş verən böhran vəziyyəti dövlətin iqtisadi, siyasi və ideoloji çətinliklərdən

çıxmaq yollarını müəyyən etdi. Məşhur ingilis iqtisadçısı C.M.Keyns özünün 1936-cı ildə yazdığı "Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi" əsərində ümumi böhrandan çıxış yollarını müəyyən etdi. Makroiqtisadiyyatın elm kimi formalaşmasında C.M.Keyns modellərinin böyük rolu olmuşdur. Xüsusilə makroiqtisad tarazlıq modeli olan məcmu tələb və məvnu təklif (AD-AS) ümumi iqtisadi böhrandan çıxmaqda mühüm rol oynadı. C.M.Keynsin səmərəli tələb və səmərəli təklif və onların bir-birinə təsiri məsələsi makroiqtisadiyyatda mühüm yer tutur.

Tədris prosesində mülkiyyət münasibətləri məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müəllim mülkiyyət anlayışına həm iqtisadi kateqoriya kimi, həm də hüquqi kateqoriya kimi yanaşmalı və onların fərqli cəhətlərini izah etməlidir.

Mülkiyyət münasibətlər sistemidir. O, maddi-əşya məzmununa malik olsa da insanlar tərəfindən mənimlənməsi üzrə yaranan sosial-iqtisadi orqanizmdir. Mülkiyyətin hüquqi-iqtisadi kateqoriya olmasını ABŞ iqtisadçısı R.Kouz irəli sürmüşdür. O göstərmişdir: "özlüyündə resurslar mülkiyyət deyildir, resurslardan istifadə etmək hüququ mülkiyyətdir."

Mülkiyyət problemi sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti ilə də bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi inkişafda rolu məsələləri tədris prosesində geniş formada şərh olunmalıdır. Xüsusilə innovativ sahibkarlıq formalarının daha geniş inkişafına investisiya yönəldilməlidir.

Əlbəttə, müasir dövrdə sahibkarlıq və biznes fəaliyyətilə məşğul olan respublikamızın bir sıra görkəmli iqtisadçı-alimlərini xüsusi vurğulamaq olar. Prof. A.B.Abbasov, prof. Q.Manafov, prof. İ.İbrahimov, prof. A.Şəkəraliyev və başqaları sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra dərslərlərin müəllifləridir. Respublikamızda A.S.K və aqrar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ilə məşğul olan tanınmış iqtisadçı-alim professor V.H.Abbasovun əsərlərindən tədris prosesində geniş istifadə olunmalıdır. Bank və onun fəaliyyəti haqqında professor A.M.Məhərrəmov, F.Ə.Qarayev, K.A.Sarıyev, M.Tağıyev, L.Abişlı tərəfindən yazılmış "Bank işi" (2019) dərsliyindən tədris prosesində geniş istifadə olunması məsləhət görülür. Maliyyə menecmenti problemi ilə məşğul olan tanınmış iqtisadçı-alim i.e.d. S.A.Abbasovun bir sıra əsərlərini qeyd etmək olar.

Tədris prosesində göstərilən iqtisadçı alimlərin elmi ideyalarından müvafiq mövzularda əlaqələndirilməsi tövsiyyə olunur. Bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, iqtisadiyyat fənni tədris olunarkən onun praktiki istiqamətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Xüsusilə iqtisadi eksperiment, statistik, balans, korelyasiya, riyazi-iqtisadi metodlardan istifadə edərək səmərəli ümumi iqtisadi nəticələr çıxarılmalıdır.

Bundan başqa müasir dövrdə iqtisadiyyatın səmərəli idarə olunmasında elektron dövlətin və rəqəmsal texnologiyaların üstünlüklərindən istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. T.S.Vəliyev, Ə.P.Babayev və M.X.Meybullayev redaktəsi ilə. Bakı, 1999.
2. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bakı, 1998
3. Abbasov A.B., Abbasov S.A. Biznesin əsasları. Dərslük-Monoqrafiya. Bakı: Elm və Təhsil, 2017.
4. Abbasov S.A. Maliyyə menecmenti: təşkil və təkmilləşdirilməsi problemləri (monoqrafiya). Bakı, Elm və Təhsil, 2009.
5. Abbasov V.H. Aqrar iqtisadiyyat. Dərslük. 2017.
6. Manafov Q.N. Sahibkarlığın nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı, 1997.
7. Manafov Q.N. İqtisadi nəzəriyyə (makroiqtisadiyyat). Bakı, 2008.
8. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. T.S.Vəliyev və Ş.S.Qafarovun redaktəsi ilə. Bakı, 2004.
9. Məhərrəmov A.M., Qarayev F.Ə., Sarıyev K.A., Tağıyev M., Abişlı L. Bank işi. Dərslük. 2019.
10. "Maliyyə biznesi" S.A.Abbasov, A.B.Abbasov. Bakı: 2014.

Сариев К.А.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

ПО ИЗУЧЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Резюме

На современный период происходящие структурные изменения экономики также требуют применения новых методов и методологические подходы в учебном процессе экономики. В процессе преподавания дисциплины экономики надо учесть общее содержание основного материала каждой темы и её логическое изложение. Также в статье подробно излагается генетико-исторические подходы и этапы развития экономической идеи и мысли экономистов в древний период, а также классические школы и модели современности. В конце статьи конкретно выдвигается ряд предложений и рекомендаций, которые помогут дальнейшему совершенствованию в учебном процессе экономики.

Ключевые слова: методология экономической науки, генетика – исторической основы экономики, разные подходы предмет экономической науки, электронное государство и её приоритет.

Sariyev K.A.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS

FOR THE STUDY OF ECONOMIC SCIENCE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary

For the modern period, the ongoing structural changes in the economy also require the use of new methods and methodological approaches in the educational process of the economy. In the process of teaching the discipline of economics, it is necessary to take into account the general content of the main material of each topic and its logical presentation. The article also sets out in detail the genetic-historical approaches and stages of development of the economic idea and thought of economists in the ancient period, as well as classical schools and modern models. At the end of the article, a number of proposals and recommendations are specifically put forward that will help further improvement in the educational process of the economy.

Keywords: *methodology of economic science, genetics the historical basis of economics, different approaches, subject of economic science, electronic state and its priority.*